

*Guardians of the Memory
Пазители на паметта*

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ РЕЗЕРВАТИ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИ МУЗЕИ *IN SITU* В БЪЛГАРИЯ. ПОЯВА И ИСТОРИЧЕСКО РАЗВИТИЕ

Даниел Иванов

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Интересът към запазване на археологическите недвижими ценности в България се появява още през Възраждането, когато започва издирването и описването на археологически паметници, а в Шумен през 1857 г. е създадена музейна сбирка с археологически находки от Плиска и Преслав. През следващите години се обособяват различни археологически сбирки, което е предпоставка за изграждането на археологическите дружества в България. Първото се появява през 1879 г. във Велико Търново, а в следващите години такива възникват и в други градове на страната. Именно те са в основата за запазване на археологическото недвижимо наследство, а оттук и за създаването на археологически резервати и музеи.

Keywords: archaeological reserves; on-site museums; appearance

Страната ни притежава богато археологическо наследство, в това число и хиляди недвижими археологически ценности, появили се в резултат на множество културни взаимодействия през вековете и съчетаващи в себе си историята и културата на различни племена и народи, живели по нашите земи. Опазването на недвижимото археологическо наследство, като част от общото ни културно наследство, е от първостепенно значение за съхранението на историческата ни памет. Една от институциите, чиято мисия е неговото опазване и популяризиране, е музеят.

Археологическите музеи *in situ* и резервати са част от музейната мрежа на страната. Терминът „*in situ*“ произлиза от латински език и означава „на място“ (Borisova, 2002a: 3). През първите десетилетия на XX в. в средите на българската музеология те са известни още като „локални музеи“, изградени до самите археологически паметници (Radonov, 1977: 162). Предизвиквайки голям интерес сред музейната публика, археологическите резервати и музеи на място са едни от най-атрактивните културни институции в световен мащаб.

В чл. 48, ал. 2 т. „д“ от Закона за културното наследство е дадено определение за археологически резерват, който представлява „обособена територия или част от акватория, наситена с издирени или подлежащи на издирване под повърхността или наземни археологически културни ценности, включително археологически нива и/или културни напластявания, разкрити при строителни дейности“⁽¹⁾. В десетилетията след Втората световна война на територията на България се обособяват над 20 археологически резервата, като днес те наброяват 33⁽²⁾. Шестнадесет от тези резервати се намират на територията на съвременни български селища. Археологическите структури на резерватите при Велико Търново и Ловеч се намират извън застроените зони на днешните градове, а върху част от недвижимите ценности на резерватите при Девня, Разград и с. Гърмен има съвременни постройки или са вписани в съвременното селище. При Мелник археологическото недвижимо наследство е част от Архитектурно-историческия резерват и град-музей Мелник. Девет от археологическите резервати се намират в централните застроени площи на съвременните градове – при София, Пловдив, Варна, Стара Загора, Силистра, Кюстендил, Созопол, Несебър и Хисаря. Въпреки че при Созопол и Несебър ситуацията е по-различна, тъй като археологическите напластявания се намират в старите градски зони, които са част от резервата и са защитена територия. При всички тези девет резервата има специфични режими на опазване, и най-вече съобразяване със съвременната инфраструктура на съответното селище. Въпреки че в южната част на НИАР Плиска се намира съвременния град Плиска, то в момента не засяга експонираните археологически обекти във Вътрешния и Външния град на старобългарската столица и изградения в близост музейен комплекс. Останалите 17 резервата са извън заселени територии и тук изграждането на инфраструктура и обособяването им като културни обекти за посещение е по-лесно. Част от резерватите, като Плиска, Преслав, Мадара, Кабиле, Калиакра, Абритус и Музея на мозайките в Девня (който е част от резервата Марцианополис), освен експонираното недвижимо наследство притежават музейна сграда и представят движимия археологически материал, разкрит на място. Движимите археологически ценности на резерватите, които нямат специализирани музейни сгради непосредствено до обектите, като София, Пловдив, Варна, Стара Загора, Велико Търново, Ловеч, Червен и др., се съхраняват в съответния регионален или най-близкия общински музей (за резерватите, които са отдалечени от по-голямо селище). При част от обектите има изградена инфраструктура за посетителите, а при останалите или тя е остаряла и има нужда от осъвременяване, или липсва. Въпреки че някои от резерватите нямат музейна сграда, информационен център, инфраструктура или тя е в лошо състояние, те имат значителен потенциал да се превърнат в съвременни културни комплекси, които да посрещат голям брой посетители. Докато при останалите постоянно трябва да се извършват

дейности по цялостно подобряване на инфраструктурата, осъществяване на реставрационно-консервационни дейности на археологическите структури и движимите ценности и обновяване на музейната експозиция на съответния комплекс. Всеки от тези 33 резервата има своята важна роля за развитието на българската култура и културно-историческия облик на българското общество. Поради големия им брой и обема информация за тях няма как всичките те да бъдат разгледани в настоящия материал, затова тук ще бъдат включени само някои от тях. И най-вече тези, притежаващи собствена музейна сграда и музейна експозиция.

Основното определение, което е прието за археологическия музей *in situ*, е публикувано в служебното издание на ICOM „Musees de site Archeologique“. Според него един музей *in situ* е изграден, за да опази природното и културното движимо и недвижимо наследство на място, т.е. да се запазят на мястото, където са създадени или открити културните ценности (Stancheva & Fülep, 1982: 3). Той е комплексна културна институция, чиято основна цел е освен опазването, експонирането и популяризирането на материалното движимо и недвижимо наследство в неговата естествена среда, но и съхранението, представянето и популяризирането на нематериалното културно наследство за съответната област или епоха.

Специфичното при тези музеи е свързано с това, че не обектът отива в музея, а обратното – музеят отива при обекта (Stancheva & Fülep, 1982: 7). Спрямо разположението на археологическите останки музеите на място се разделят на два вида – в градска и извънградска среда. При музеите в извънградска среда се създават по-големи възможности за експониране на открито на недвижимите културни ценности, за разлика от тези в населените места. В населеното място, когато се открият археологически структури, теренът в повечето случаи вече е застроен, което налага експонирането само на ограничени площи от археологическия обект (Borisova, 2002б: 64). Специфичното при представянето на недвижимите археологически ценности в градска среда е вплитането на археологическия паметник в съвременното строителство – например такива са археологическите паметници на антична Сердика в София; Античният стадион в Пловдив, Форумът на Августа Траяна в Стара Загора и много други.

Интересът към запазване на археологическото недвижимо наследство в българския ареал се заражда още през Възраждането. През 30-те г. на XIX в. видният просветен деец Васил Априлов дава упътвания как да се събират „данни за паметниците и историята на Търново и развалините на Трапезица,...“⁽³⁾. Други дейни български възрожденци, които се занимават с издирване и описване на археологически ценности, са Георги Раковски и Петко Р. Славейков (Radonov, 1972: 69 – 72), а през 1857 г. в Шумен Сава Доброплодни създава музейна сбирка с археологически находки от Плиска и Преслав

(Radonov, 1972: 84). Веднага след Освобождението на България от османско владичество възниква идеята за „възкресяване на най-древните старини“ на Велико Търново. На събрание на Славянското благотворително дружество от 29 октомври 1878 г. в Петербург Пьотр В. Алабин и неговите руски и български съмишленици правят планове за реставрирането на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ и превръщането ѝ в музей. През 1883 г. Константин Иречек поставя началото на издирването на старини по научен път, като прави първите археологически сондажи в Преслав с цел да разкрие внушителните фортификационни съоръжения, дворците, църквите и сградите на средновековната българска столица (Radonov, 1983: 71 и 74). Всички тези действия са предпоставка за създаването на археологическите дружества в България, чиято цел е опазването и популяризирането на археологическото наследство и създаването на местни археологически музеи. Първото дружество е създадено през 1879 г. във Велико Търново. В началото на XX в. възникват и археологически дружества в редица градове на страната – Варна, Шумен, Разград, Стара Загора и др. (Borisova, 2002b: 63) Те са в основата за запазването на археологическото недвижимо наследство и за създаването на археологическите паркове-музеи, появили се в следващите десетилетия.

В края на XIX и началото на XX в. археологическите дружества са тези, които предприемат и първоначални действия за реставрация на недвижими културни ценности, но за съжаление, дейността по тяхното физическо опазване е твърде инцидентна. За тези начални реставрационни дейности в архивите липсват проекти или друга документация, изясняваща състоянието на паметника преди и след намесата. Информация за тази дейност има единствено в годишните отчети на дружествата. От тези отчети става ясно, че възстановителните действия по недвижимите обекти най-често са свързани със спасително укрепване. В тези години се предприемат дейности за заздравяване на структурите на обектите, за отстраняване на вредни въздействия на средата, в някои случаи се изграждат и покривни съоръжения и т.н. За проблемите, свързани с образното и обемното възстановяване на недвижимата старина, изобщо не става и дума (Kandulkova, 2007: 13). Това са първите опити в областта на реставрационно-консервационните дейности върху недвижими културни ценности.

През 20-те години на XX в. видни учени, като Рафаил Попов и Кръстю Миятев, заедно с местни общественици, изтъквайки образователните и възпитателните функции на археологическите паметници, правят предложение за превръщането им в паркове-музеи на открито, или известни тогава като „локални музеи“, изградени до самите обекти (Radonov, 1977: 162 – 163). Рафаил Попов има значителен принос за популяризиране на нашето минало, като планира изграждането на паркове около знакови за българската археология и история обекти (Stamenova, 2012: 66 – 67). И действително, първите

археологически сбирки, прерастващи по-късно в такива музейни комплекси, се появяват на територията на България в непосредствена близост до самите археологически обекти, чието проучване започва в края на XIX и началото на XX в. – Плиска, Преслав, Мадара, Абритус и др. (Borisova, 2002в: 116). Така на практика в България се налага идеята археологическото наследство да се експонира на място, паралелно с взетите решения на конференциите в Атина (1931 г.), Мадрид (1934 г.) и Кайро (1937 г.) археологическото наследство да се излага *in situ* (Radonov, 1977: 163).

Събирателската дейност на археологически ценности в **Преслав** започва още във възрожденските години, а през 1882 г. Константин Стоилов представя доклад пред княз Александър I с настояване да бъдат отпуснати средства за проучване на старините и построяване на музей в Преслав. Искане, което не е уважено от княза. През 1906 г. по инициатива на Карел Шкорпил и местния учител Йордан Господинов е основано археологическото дружество „Тича“, чиято основна задача е събиране, опазване, регистриране и популяризиране на археологическото наследство. Основният проблем, който остава, е липсата на сграда за музей (Borisov, 1993: 95). Едва на 10 септември 1925 г. в Преслав се провежда научна конференция, на която е решено да се основе музей в стария Преслав и да се създадат народни паркове в Преслав, Плиска и Мадара. Реализирането на тези планове настъпва, след като 340 дка около Преслав, 530 и 1000 дка съответно около Плиска и Мадара са отчуждени и предадени на създаденото през 1924 г. археологическо сдружение „Българска старина“ (Radonov, 1986: 50). За съжаление, усилията на Й. Господинов за създаване на музей в Преслав остават дълго време безрезултатни. Едва на 17 ноември 1949 г. е открита музейна експозиция в сградата на бившата митрополия, където са събрани движимите ценности, съхранявани дотогава на три различни места – в кметството на града, в хижа до Кръглата църква и в Патлейна. През 50-те години на XX в. се провеждат нови археологически проучвания на средновековния град, които обогатяват музейните фондове с нови и интересни материали. Това довежда до проектирането и реализирането на нова експозиция, открита през 1958 г. Нейни автори са В. Мавродинова, Й. Чангова и И. Жандова (Borisov, 1993: 97). През същата година с Постановление на Министерски съвет № 161/05.08.1958 г. археологическите старини на Преслав са обявени за резерват⁴). В края на 70-те години експозицията е обновена и обогатена, а във връзка с честванията на 1300 години от основаването на България е взето решение за построяване на нова музейна сграда (Borisov, 1993: 97). По първоначалния проект сградата трябва да бъде вкопана в земята, за да се скрие обемът ѝ от погледа на посетителите (Krustev, 1981: 58), следвайки препоръките за дискретност за избора на място на музейната сграда и архитектурата на постройките, като тя трябва да хармонира с околната среда и да не доминира над археологическите останки⁵). Проектът обаче е отхвърлен и новата сграда, издигната над земната повърхност, има свой

образ и характер, а мястото ѝ е определено във Външния град (Krustev, 1981: 57 – 59). Новата експозиция е открита на 28 ноември 1981 г. (Borisov, 1993: 98), като тя включва открит лапидариум, вкопан в земята, покрито пространство с експонирани на пода преславски мозайки и експозиционна площ, обособена в една зала, представяща преславската средновековна култура (Krustev, 1981: 59). По случай 1300 г. от основаването на България е изготвена и концепция за цялостно оформяне на зелената среда на резервата и започва нейното поетапно реализиране, като се предвижда засаждане на растителност на групи около разкритите археологически структури и контролирано изсичане на дървесни и храстови масиви за осъществяване на визуална връзка между отделните паметници (Stoyanova, 1981: 26).

Сегашното пространствено и тематично оформление на експозицията на музея съществува от 1993 г.⁶⁾ Тя включва няколко раздела, които представят хронологически и тематично историята на Преслав от IX до XIV в. В края на 90-те г. на XX в. е оборудвана и специална зала съкровищница, предназначена да съхранява най-ценните и чувствителни към атмосферните влияния експонати⁷⁾. В музея се пазят над 35 хил. културни ценности – находки, открити при археологическите разкопки на обекта. Днес в Историко-археологически резерват „Велики Преслав“ могат да се видят останките на най-значимите административни, религиозни и стопански сгради от столичния период на средновековния град⁸⁾. През 2008 г. е изградена и модерна платформа, която улеснява достъпа на хора с увреждания до различните нива на експозицията⁹⁾.

Археологическото проучване на **Плиска** започва през 1899 г. от Руския археологически институт в Константинопол с ръководител руския археолог Фьодор Успенски и участието на Карел Шкорпил (Borisova, 2002a: 23). Първите разкопки приключват на следващата година, като тогава е назначен и пазач на обекта. През 1911 г. Карел Шкорпил прави предложение на Успенски да бъде основана славянска организация, която да изучава историята на България и да полага грижи за запазване на старините. Направен е и опит туристическите организации, пещерното дружество и археологическите дружества също да бъдат привлечени за запазване на археологическото наследство. Най-голяма роля за опазването на българските археологически паметници, в това число и Плиска, изиграва създаденото на 23 март 1924 г. археологическо сдружение „Българска старина“. Неговото основаване е предшествано от създаване на Комитет за българска старина със седалище Варна. Подобни комитети са образувани и в Шумен, Нови пазар и Абоба (дн. Плиска). Тяхната основна цел е да организират обществен контрол по опазване на старините и да вземат мерки за тяхното реставриране, консервиране и популяризиране. Основните задачи на Сдружението са свързани със „запазването, поддържането и разкрояването на откритите в Североизточна България старини“. След създаването на Сдружението се слага край на безотговорното рушене на археологическите

структури в Плиска (а също и в Преслав, Мадара и други недвижими културни ценности от района). Дотогава в България продължава практиката, наследена от османското владичество, да се взема строителен материал от античните и средновековните крепости и градове. За размерите на тези разрушения свидетелства фактът, че през 1924 г. са иззети и върнати в Плиска 4000 каменни блока, използвани при частни строителни дейности (Radonov, 1986: 49 – 50). Следващите археологически проучвания на територията на Плиска са подновени от Кръстю Миятев едва в началото на 30-те години на XX в. (Borisova, 2002a: 23). През 1931 г. започват дейности по почистване на всички старини, а в следващите години със средства на Народния археологически музей в София и с участието на сдружение „Българска старина“ започва частично възстановяване на източната крепостна стена и портата. Построено е помещение за съхранение на движимите ценности, открити на място, и е прокаран път до археологическите структури, а по протежението му са засадени стотици орехови дръвчета (Radonov, 1986: 50). С изграждането на постройка, където да се съхранява археологическият материал, се поставя началото на музейната сбирка. Музейната сграда е завършена през 1940 г. (Borisova, 2002a: 23) Така за повече от 30 г. Плиска се превръща в археологически комплекс за научна дейност и място за почивка на посетителите и културен обмен.

На 20 май 1956 г., в навечерието на Празника на българската просвета и култура и на славянската писменост, е открита първата постоянна експозиция на археологическия резерват. С подредените археологически артефакти, открити при разкопките на обекта, и научнопомагателен материал са представени историята, културата и битът на населението, обитаващо Плиска от VII до XIII в. Експозицията е резултат от съвместните усилия на музеите в Шумен, Варна и Археологическия институт с музей при БАН, които обогатяват музейната сбирка на комплекса с археологически материали от своите фондове (Antonova, 1956: 37). Статут на паметник на културата и резерват с национално значение Плиска получава с постановление на Министерския съвет № 161 от 5 август 1958 г.¹⁰ Периодично експозицията се подновява, включвайки новопостъпили археологически находки от района и различен научнопомагателен материал (Borisova, 2002a: 23). Във връзка с отбелязването на 1300-годишнината от създаването на българската държава, наред с останалите културни мероприятия, се предприемат мащабни реставрационни и консервационни дейности на емблематични обекти, в това число и Плиска. От музея към старините води застлана с плочи алея, където са експонирани на открито Крумовият и Омуртаговият дворец (в руинно състояние) (Neykov, 1979: 3 – 5), голямото водохранилище, Малкият дворец, участъци от тайния ходник и др. (Pirovska, 1981: 43 – 45) От музея и Вътрешния град води асфалтиран път до Голямата базилика, която е реставрирана и консервирана (Borisova, 2002a: 52). През 2011 г. е завършен проектът „Възстановяване и

социализация на НИАР Плиска“, в рамките на който е преустроена музейната сграда на резервата, обновена е експозицията и е изградена нова инфраструктура – нова пътна отсечка покрай северната крепостна стена, нов паркинг и прилежащи към него мост и стълбище, които превеждат посетителите над крепостната стена. Модернизирана е ОВК¹¹⁾ инсталацията на музея, а една от сградите е преустроена в зала за мултимедия. Изградени са ново площадно пространство пред входа на музейната сграда и Информационен център с бюфет. Възстановени са съществуващи настилки – съвременни и средновековни. Монтирани са изцяло нови информационни табели и декоративни стени с логото на НИАР „Плиска“. Поставен е и помощен механизъм за посетители с двигателни увреждания на входа на музея¹²⁾. През 2016 г. започва цялостна реставрация на Голямата базилика. Стартиралите възстановителни работи на храма предизвикват широка дискусия относно използваните реставрационно-консервационни методи. Към днешна дата възстановителните работи на храма продължават с финансиране от държавата¹³⁾. През 2017 г. в музейната експозиция на Регионален исторически музей – Шумен, е монтирана платформа с виртуална реалност на 3D възстановка на Омуртаговия дворец в Плиска, като през 2018 г. тя ще бъде преместена в самия резерват¹⁴⁾, където посетителите ще могат да се върнат назад във времето и да се докоснат до миналото на българските владетели. Самият НИАР „Плиска“ е част от структурата на Регионалния исторически музей – Шумен¹⁵⁾.

Най-ранното споменаване на Мадарския конник е от арменския пътешественик Хугас Инджежиян от края на XVIII и началото на XIX в., който определя релефа като паметник от началото на IX в. Сведения за старините при **Мадара** ни дава и Феликс Каниц през 1872 г. (Marinov, 2008: 22), като те са придружени от рисунка на релефа с конника. Началото на музейното дело в Мадара е свързано с името на известния български историк и археолог Рафаил Попов. Част от неговата професионална дейност е посветена на изграждането на Народния исторически парк под скалите при Мадара и изграждането на специална сграда за музей в Парка. През първите две десетилетия на XX в. следва усилена изследователска и събирателска дейност в района на археологическия паметник. От 1924 г. археологическите проучвания в Мадара се поемат от Народния музей – София, и се провеждат под ръководството на Р. Попов с участието на К. Миятев, И. Велков и Г. Фехер (Boneva, 2008: 181–182). Битовите условия, в които работят в първите години учените, са много тежки. Липсват постройки за нощувка и съхраняване на намерения материал. В тези трудни моменти археолозите нощуват в прогнилата воденица на Куни или в палатки, разположени в района под скалите. Въпреки съществуващите проблеми проучванията продължават с голям успех (Marinov, 2008: 24). На 1 май 1924 г. е основано археологическо дружество „Мадарски конник“ (Boneva, 2008: 182), част от археологическо сдружение „Българска старина“ (Lechev).

По инициатива на членовете на Дружеството в една стая в училището на селото е уредена сбирка с откритите в Мадара находки и материали от книжния фонд, а през 1927 г. са построени три помещения за база при теренните проучвания, които се използват и до днес (Boneva, 2008: 182). Наред с полагане на основите на музейното дело в Мадара стартират и дейностите по строителство и благоустройство на района около археологическите паметници – резултат от взетото през 1925 г. решение на конференцията в Преслав за създаване на народни паркове при старините на Плиска, Мадара, Преслав и Велико Търново. Общината на село Мадара дарява за изграждането на парка 700 дка земя и 35 хил. лв. от бюджета си. Дружеството „Мадарски конник“ се включва с 15 хил. лв., а местната кооперация „Солидарност“ дарява 5 хил. лв. С тези средства е сформиран фонд „Народен парк“ (Boneva, 2008: 182 – 184). За кратко време е извършена мащабна дейност, като са изградени алеи и пътеки до всички паметници в парка. Засадени са специално подбрани плодни и декоративни дървета и храсти. Изградени са укрепителни съоръжения и подпорни стени, а в скалата до конника е издълбано живописно стълбище, отвеждащо до крепостта на платото. Изградено е и два километра шосе от гара Мадара до парка. Интерес представлява и Малката пещера, където е подредена малка експозиция, представяща първобитния човек. Може да се каже, че това е и първата музейна изложба на открито. През този период е поставено началото и на реставрационно-консервационните дейности на археологическите структури (Marinov, 2008: 27). В периода 1928 – 1932 г. е построено част от каменното стълбище към Мадарския конник (Boneva, 2008: 184), а през 1931 г. с активното участие на Мадарското археологическо дружество започва строежът на музейната сграда. Архитект на проекта е Александър Рашенов, а окончателно сградата е готова през 1935 г. Музеят, известен като „Музеят при конника“, и неговата експозиция официално са открити на 10 юли 1935 г. (Boneva, 2008: 186 – 187). Експозицията първоначално е смесена, като наред с археологическите ценности са представени и препарирани животни. Още преди Втората световна война Музеят започва да носи името на един от първите изследователи на културния паметник – Рафаил Попов (Borisova, 2002a: 23 – 24).

В следващите десетилетия са правени различни промени по комплекса, като експозицията се превръща само в археологическа с материали от праисторията до Средновековието. През 50-те години е довършено монументалното стълбище до скалния релеф с конника, електрифицирана е музейната сграда, ремонтирана е базата на археолозите и е разширено каменното стълбище до крепостта (Boneva, 2008: 189). С постановление на МС № 161/05.08.1958 г. археологическият парк при Мадара е обявен за Историко-археологически резерват с национално значение¹⁶⁾, а през 1979 г. Мадарският конник е включен в Списъка на световното културно наследство на ЮНЕСКО под № 43¹⁷⁾. До 1980 г.

промени в музейната експозиция не са предприемани. Тогава е изработен нов експозиционен план и експозицията е обновена и пренаредена, като лек превес имат материалите от Първата българска държава. Тя е придружена и от открит лапидариум, оформен още със строежа на сградата. Това е и последното преустройство на експозицията. На 17 ноември 1983 г. музейната сграда е обявена за конструктивно износена, необитаема и е затворена за посетители. Движимите културни ценности са прибрани във фондохранилището към резервата и във фонда на РИМ – Шумен (Boneva, 2008: 191 – 192), част от чиято административна структура е Мадара¹⁸). Имало е и проект за осъществяване на атракция от типа на „Звук и светлина“ на Царевец. Осветителните тела са закупени и стоят на склад, но работата по проекта е преустановена (Borisova, 2002a: 53). След дълги години забвение през 2005 г. е направен ремонт на помещенията и е изградена нова част към сградата, с което е увеличена експозиционната площ. Цялото пространствено оформление е извършено от арх. Йордан Иванов, като идейният замисъл на експозицията е своеобразен музей на култовете. Тематичната структура на експозицията включва пет основни теми с 280 движими културни ценности от района на Мадара, подредени в 15 витрини. Основното послание на експозицията към посетителя е да представи Мадара като център на богат духовен живот, който се променя в зависимост от историческите обстоятелства. В лапидариума пред музея са изложени каменни артефакти, открити в Мадара, а специално помещение на втория етаж на сградата е пригодено за фондохранилище, в което се съхраняват над 1700 музейни единици, открити при многогодишните археологически разкопки на обектите в резервата. Експозицията е официално открита в Деня на музеите – 18 май 2006 г. (Borisov, 2008: 197 – 199). В края на август 2016 г. е изграден и помощен механизъм за посетители с двигателни увреждания¹⁹.

Първите проучвания на античния град **Абриту**с край Разград са дело на учителя Анани Явашов. С откритите находки от 1887 г. е създадена археологическа сбирка в гимназията на града. През 1922 г. е открита новата музейна експозиция в самостоятелна сграда, в която са включени и материали от други селища в района. От този момент музеят се развива под ръководството на местното археологическо дружество (Borisova, 2002a: 22). През 1953 г. започват системни археологически проучвания в местността Хисарлъка край Разград. Те са проведени под ръководството на младши научния сътрудник на Археологическия институт с музей към БАН Теофил Иванов и локализираят окончателно останките на римския град Абриту

В първото помещение е представен животът на хората през каменно-медната епоха. Във второто са експонирани материали от бронзовата и желязната епоха. Третата зала представя материали от славянобългарското селище до Разград, съществувало по време на Първата българска държава (Borisova, 2002a: Каталог I, № 2). През 1970 г. Абритус е обявен за археологически паметник на културата с категория „национално значение“, а с решение на Бюрото на Министерския съвет № 193 от 3 декември 1984 г. античният град и прилежащата му територия са обявени за археологически резерват²⁰⁾. След приключване на археологическо проучване на даден обект или участък от крепостта веднага се пристъпва към консервация и експониране на място на разкритите структури (Borisova, 2002a: 22 – 23). От 2012 г. стартира проектът „Абритус – мистика и реалност“, в рамките на който е изграден интерактивен музей с тематични експозиции, които представят бита и културата на древните обитатели по тези земи; детска интерактивна зала, интерпретационна зала; зала за интерактивна анимация, където всеки желаещ посетител може да се превъплъти в древен жител на кастела. Извършени са консервационно-реставрационни работи и експониране на различни археологически структури на обекта. Поставени са и нови информационни табели. Основната цел е да се развие потенциалът на националния археологически резерват „Абритус“ и неговото превръщане в значима атракция, привличаща все повече туристи²¹⁾. Проектът „Абритус – мистика и реалност“ е реализиран от „ПСП-Еврорест“ ООД – част от главния изпълнител „Пи Ес Пи“ ЕООД. Докато през септември 2014 г. проектът е завършен²²⁾ и музеят отваря врати за посетители, то археологическите проучвания продължават и до днес.

Друг обект с дългогодишна история на проучванията и рано създадена музейна сбирка е римският град **Улпия Ескус** до село Гиген. Първите сведения за града са от края на XVII в., а през 1904 – 1905 г. Вацлав Добруски провежда първите разкопки на територията му (Borisova, 2002a: 25). През 1941 г. по инициатива на италианската мисия, която проучва обекта (1941 – 1943 г.), в една къща в близост до останките на града е уредена археологическа експозиция (Radonov, 1977: 163), чиято цел е чрез артефакти, открити при археологическите разкопки на града и околностите му, да представи историята, бита, материалната и духовната култура на обитателите на античния град. В двора на музея е бил уреден и лапидариум. Днес музейната сграда при Ескус не функционира (Borisova, 2002a: 25) и няма изградена подходяща инфраструктура за посетителите²³⁾.

Поради голямата значимост на средновековния Царевец, като археологически паметник за българската история и култура, той ще бъде включен в настоящия текст, въпреки че не притежава собствена музейна сграда с експозиция. Интересът към старата българска столица **Търново** и нейните паметници възниква още преди Освобождението. Първи опити за археологически

разкопки и сондажи на Царевец и Трапезица са направени още през 1878 и 1884 г. (Miyatev, 1966: 2). През 1905 г. археологическото дружество в града под ръководството на М. Москов разчиства някои от дворцовите сгради на Царевец, кладенеца, източно от Патриаршеската църква, и кулата кладенец на левия бряг на р. Янтра, в подножието на т.нар. Балдуинова кула (Alexiev, б.г.: 6). Едва от 1946 г. разкопките и проучванията на археологическите структури на Царевец се поставят на строго научни основи и довеждат до разкриване на царския дворец и патриаршията. Едновременно с ранните разкопки не липсват и добронамерени грижи за укрепване и поддържане на археологическите ценности (Miyatev, 1966: 2). В годините след Първата световна война се появява идеята да се възстановят и експонират археологическите структури на хълма Царевец. За възраждане на славата на старата българска столица в началото на XX в. се създава комитет, чиято цел е възстановяване на старите архитектурни паметници в града, включително Царевец и Трапезица. През 1919 г. в Комисията за старините е внесен проект за реставрация на портите на Царевец. Проектът е отхвърлен, но отказът само отлага начинанието с десетина години (Kandulkova, 2007: 20 – 21). През 1930 г. идеята е подновена и наложена на Народния музей от Министерството на благоустройството. Лично тогавашният министър професор Данаилов изразява желанието да се възстанови т.нар. Балдуинова кула, което е посрещнато с неодобрение от ръководството на музея, изтъквайки, че не трябва да се възстановяват паметници на културата, за които „липсват положителни данни“. Въпреки становището на експертите проектът е приет и е поставена задача „върху старите основи да се построи една средновековна кула“ (Rashenov, 1936: 381). В следващите години по проект на арх. Александър Рашенов е издигната кула, като почти всички елементи са реконструирани по аналогии. Реставрационната намеса започва от нивото на старите основи. Всички елементи, за които е имало данни *in situ*, са реставрирани според тази информация. Оригиначните основи не са зарити след проучването и могат да се видят. Всички останали елементи на кулата обаче са възстановени хипотетично. Стълбата, водеща към бойната площадка, е реконструирана по аналогия на стълбите от Константинополската крепост и на кулата от Червенската крепост. Горният етаж е изпълнен по аналогия на Хрельовата кула и кулите от крепостта в Цариград. Междуетажните конструкции – дървен гредоред и дюшеме, са по образец на крепостта при Червен. Покривът на кулата с бойната площадка е оформен със зъбери по подобие на стената в Цариград. Материалът, с който е направена реставрацията, е вторично употребен оригинален камък, а начинът на градеж също наподобява автентичния, като липсва идея за отличаване на реставрационната намеса от оригинала (Kandulkova, 2007: 21). По същото време е възстановена и главната порта на крепостта (Miyatev, 1966: 5). С тези реконструкции²⁴ се поставя основата за бъдещите възстановки на археологическите структури на

средновековната българска столица на хълма Царевец. През 50 – 60-те г. на XX в. в българските научни среди се възобновяват споровете относно реконструкцията на старата българска столица Търново. Набелязани са мерки за подходящо експониране на историческите паметници и ансамбли. Идеята е Царевец да бъде експониран и превърнат в национален парк-музей чрез реставриране на отделни обекти или на целия комплекс (Miyatev, 1966: 3 – 4). В крайна сметка, по случай 1300 години от създаването на България идеята е осъществена, като е създаден и аудиовизуалният спектакъл „Звук и светлина“ (Milanov et al. 1987: 54), който продължава да се изпълнява и до днес по различни поводи²⁵).

В периода след Втората световна война на територията на България се създават редица подобни музейни комплекси и резервати, които успешно съхраняват, представят и популяризират недвижимото и движимото културно наследство на страната. Тенденцията, която се забелязва, е, че голяма част от тях са създадени или осъвременени във връзка с някакво събитие от историческо или политическо значение – честванията на 1300 години от основаването на България, някаква друга годишнина, свързана с конкретно място, и пр. (Borisova, 2002в: 116)

Например музеят „**Неолитни жилища**“ в Стара Загора е открит на 30 октомври 1979 г. по време на тържествата по случай 100-годишнината от възстановяването на Стара Загора след разрушаването ѝ от османските войски по време на Руско-турската война от 1877/1878 г. (Dimitrov & Radeva, 1980: 10). През 1958 г. в западната част на Стара Загора, в района на Първостепенна окръжна болница, е открито и регистрирано като паметник на културата едно от най-значимите исторически поселения. Единадесет години по-късно, през 1969 г., строителна организация прокопава изкоп за водопровод през селищната могила. Разрушени са стени, пещи и други елементи от обекта. През ноември и декември същата година стартират спасителни разкопки и са открити две жилища от ранния неолит. Възниква идеята за тяхното експониране *in situ* (Dimitrov & Radeva, 1980: 7). Първоначално за защита на археологическите структури е изградена временна дървена конструкция, а в края на 70-те г. завършва строежът на музейната сграда, в която са експонирани консервираните останки (Dimitrov & Radeva, 1980: 9). Проектът на музейната сграда е дело на архитект доц. Тодор Данов, а архитектурният ѝ облик е решен в меки очертания, подсказани от праисторическото строителство и хармониращи с него (Borisova, 2002а: 64). Сградата включва освен главната зала, където са експонирани *in situ* жилищата, и просторно фойе, работен кабинет за специалистите, депо за съхранение на археологически материал и експозиционна зала в сутерена, предназначена за постоянната експозиция на комплекса (Dimitrov & Radeva, 1980: 10). Подредената музейна експозиция е наречена „Праисторическото изкуство в Старозагорско“

(Borisova, 2002a: 65) представлява находки, открити при археологически проучвания в района на Стара Загора.

Във връзка с честванията по случай 1300 г. от основаването на България са открити нови музейни комплекси при различни археологически обекти, а експозициите и инфраструктурата на вече създадените, като Плиска, Преслав, Мадара, Абритус и др., са ремонтирани и осъвременени. През август 1981 г. е открит музеят при **Шуменската крепост**. Археологическите разкопки на обекта започват през 1957 г., а в единия край на крепостта е изградена сграда (известна като „вила“), която е изпълнявала функцията на археологическа база. В непосредствена близост до археологическите структури е изградена и музейната сграда, в която е подредена експозиция с материали, намерени при проучванията на обекта (Borisova, 2002a: 56). Експозицията е уредена в хронологична последователност и чрез археологически находки и научнопомагателни материали са представени историята, културата и битът на обитателите на областта (Aladzhova, 1981: 59 – 60). Разкритите структури на обекта са консервирани и експонирани на място, а между руините са оформени пешеходни алеи. В края на XX и началото на XXI в. музейната сградата е занемарена и заключена, а повечето от експонатите са прибрани (Borisova, 2002a: 56). Към днешна дата музейната експозиция към археологическия обект е възстановена и обновена и представя историята на град Шумен.

През 1976 г. в **Девня** е открита антична сграда от края на III и началото на IV в., намираща се в пределите на античния град Марцианопол, с богата архитектурна украса и запазени в различна степен подови мозайки. Непосредствено след извършване на проучванията на мястото е издигнат музей, който обхваща една част от античната сграда, а останалата остава на открито пред музейната сграда. Музеят е наречен „Музей на мозайките“. Проектът на сградата е направен от архитект Камен Горанов от Варненския музей, а строежът започва през 1979 г., като през 1986 г. тя е завършена. Всички археологически структури са консервирани, а в парковата среда са експонирани различни находки от античния Марцианопол – колони, саркофази и др. Музеят на мозайките в Девня е открит през 1986 г., а експозиционният план е дело на Александър Минчев и Атанас Ангелов, като експозицията е разположена в сутерен и на два етажа. В две помещения са експонирани *in situ* мозайки, а в останалите са показани различни архитектурни детайли и находки от разкопките, както и мозайки от други разкопки в града (Minchev, 1986: 34 – 36). През 2017 г. музейната експозиция е обогатена с макет на античния град Марцианопол, модел на Античната вила с подовите мозайки и макет на късноримския град²⁶⁾.

Античният керамичен център край Павликени е открит случайно през 1971 г. при изкопни работи. Той е създаден в първите десетилетия

на II в. и просъществува до средата на III в. В него са разкрити повече от 50 пещи за строителна и битова керамика, жилища и гърнчарски работилници (Sultov, 1981: 42). Керамичният център се намира на 4 км западно от град Павликени, в местността Върбовски ливади²⁷. След приключване на археологическото проучване е взето решение за запазване на паметника на място. Издигната е инфраструктура и музейна сграда, чиято експозиция представя развитието на керамичната продукция на Никополис ад Иструм и областта и голямо количество паметници, открити по време на разкопките (Sultov, 1981: 42). Част от пещите са експонирани под стъклени покрития, направени са алеи, а голяма част от изградените съвременни сгради са от намереното огромно количество антични тухли и керемиди²⁸. Възстановен е и технологичният процес на керамичното производство, което обогатява и оживява общата експозиция на центъра. Една от стените във възстановената гърнчарска работилница е наречена „Приатели на историята“, където върху тухлите се апликират имената на посетителите на обекта. През годините керамичният център се превръща и в школа за младите специалисти археолози (Sultov, 1981: 43 – 44). След смъртта на дългогодишния проучвател и създател на комплекса Богдан Султов музеят преустановява работа и е изоставен. Експонатите от музейната сграда са прибрани в музея в град Павликени и във Велико Търново. Защитните покрития на експонираните на място ценности и археологическата база започват да се рушат (Borisova, 2002a: 59). Едва през 2014 г. археологическите проучвания са възстановени, а между 2015 и 2017 г. е реализиран проект по програма „Културно наследство и съвременни изкуства“⁽²⁹⁾, като е обновена експозицията на комплекса, консервирани са античните пещи, ремонтирани са сградите на археологическата база и е изградена гърнчарска работилница, в която майстори от Троян, облечени в римски дрехи, правят възстановки на античното керамично производство³⁰.

Единствената изцяло запазена крепост в България, която се превръща в музей *in situ*, е средновековната крепост **Баба Вида**, намираща се на територията на съвременния град Видин. Едни от първите описания на крепостта са направени от Феликс Каниц през втората половина на XIX в. Едва през 1956 – 1962 г. се провеждат първите археологически проучвания на крепостта. Те са организирани и извършени от Археологическия институт при БАН и Окръжния музей Видин (Stefanova et al., 2002: 15 – 17). Крепостта отваря врати за посетители през 1958 г., като в нея е подреден и музей. През 1964 г. средновековният замък е обявен за паметник на културата с национално значение (Nikolov & Stoykov, 2016: 325). В крепостта е устроена скромна експозиция от оригинални материали и копия, посветена на историята ѝ, а в източната част на обекта е уреден театър на открито (Borisova, 2002a: 66). Проучванията продължават и в края на 70-те и 80-те години на XX в.³¹ На

26 май 2017 г. в едно от помещенията на крепостта е открита изложба, която е първа подобна от 23 години насам³².

Национален парк-музей Самуилова крепост е разположен в Ключката клисура до с. Струмешница. Обектът представлява раннобългарско селище (VIII – X в.) и землена крепост (X – XI в.) (Serafimova, 1984: 3, 6 – 11), като археологическите проучвания започват през 1968 г. (Borisova, 2002a: 26). За увековечаване на историческите събития от 1014 г. и в памет на Самуил и ослепената му войска е приета програма за превръщане на хълма Самуилова крепост в национален парк-музей „Самуилова крепост“. Комплексът е открит тържествено на 23 октомври 1982 г. Изграден е монумент с бронзова фигура на цар Самуил и изобразени върху бетонни стени неговите войници. Автор на монумента е художник проф. Борис Гондов. Зад стените с изображенията на войниците са изградени две зали за музейната експозиция, в която са показани съдове, оръдия на труда оръжие и др., намерени при археологическите разкопки на обекта. За удобство на посетителите са изградени още паркинг и алеи с пейки, които водят до руините на селището и крепостта на хълма, жилищата са консервирани и маркирани по проект на архитект Бугарчева. Изграден е и защитен купол върху голямата землянка на селището. Вдясно от купола се издигат 4 пилона, оформящи конструкция със стълба и площадка върху консервираните останки на каменната кула и част от земляния вал (Serafimova, 1984: 12 – 13). През 90-те години на XX в. музейната експозиция и целият парк-музей са занемарени и подложени на разграбване и унищожение (Borisova, 2002a: 60). По случай 1000 г. от битката при с. Ключ Парк-музей „Самуилова крепост“ е възстановен и обновен с финансиране по европейски проект. Направен е ремонт на алеейната мрежа, поставена е техника за видеонаблюдение и осветление, изградена е открита сцена за концерти и други културни събития³³), поставен е асансьор с рампа за хора с двигателни увреждания, водеща към земляното укрепление, консервирани са археологическите структури, музейната експозиция е възстановена в една от двете зали, като акцент е експонираният голям макет на земляното укрепление със селището, изградена е постройка, където се помещават каса и информационният център на Музея, а в близост до монумента е направена възстановка на вкопана землянка³⁴).

По повод 1300 години от основаването на България археологическият обект при **Цепина** е водоснабден и електрифициран. Построена е база, в която е уредена археологическа експозиция с материали от крепостта (Gizdova, 1983: 19).

До края на 80-те години на XX в. са открити още няколко археологически музейни комплекса, като Историко-археологически резерват „Кабиле“, Археологически резерват антична и средновековна крепост Калиакра, Кастра Мартис в град Кула, Археологически резерват „Деултум-Дебелт“, музеен ком-

плекс при Аладжа манастир (музейната сграда е изградена през 70-те години на XX в. (Goranov, 1976: 44) и др.

Трябва да отбележа, че през 1978 г. е изработена концепция, която включва археологически проучвания, консервиране и експониране на археологическите резервати Плиска, Преслав и Мадара. Наред с археологическите проучвания се предвижда да се предприемат дейности по опазване и експониране на археологическите структури. Проектните решения за представяне на старините са разработени с оглед на спецификите на трите археологически обекта (Moskova, 1978: 8 – 14). Част от тази концепция е реализирана в следващите десетилетия.

По-специфичен вид археологически музеи на място са т.нар. **градски музеи**, намиращи се в градове с добре изявено археологическо наследство. Примери за това са градовете Сандански, Хисаря (Borisova, 2002a: 27 – 28), а също Несебър, Созопол и др.

Друг интересен вид археологически паметници, експонирани *in situ*, са **гробниците**, открити на територията на България. Те притежават голям потенциал като музейни обекти. При почти всички липсва постоянна музейна експозиция с подвижни културни ценности. Най-известни и достъпни за посещение са могилите в Казанлък, Свещари, Силистра, Мезек и Поморие (Borisova, 2002a: 67 – 68).

През 90-те години на XX в., в условията на преход, българската държава се откъсва от проблемите на музеите и музейното дело, като едва в началото на XXI в. активно се поставя въпросът за възстановяване и експониране на различни археологически обекти. Немалък брой от вече изградените музейни комплекси са занемарени, затворени и нефункциониращи през годините на преход, а някои от тях и преди 1989 г. Примери за това са музеите при Мадара, Шуменска крепост, Улпия Ескус при с. Гиген, Античният керамичен център Павликени, Цепина, Самуилова крепост, Кабиле и др. (Borisova, 2002a: 60 – 61). През последните години музейните сгради и експозиции при някои от тях бяха възстановени, обновени и отново отворени за посетители.

В последните 10 години при различни археологически обекти се открива някои нови музейни комплекси, като: музея „Тракийско изкуство в Източните Родопи“ при Александровската гробница³⁵⁾, археологически комплекс „Калето“ при Мездра (Николов & Стойков, 2016: 302 – 307), Малката Базилика в Пловдив³⁶⁾, Цари Мали град при с. Белчин (Natzev, 2013: 121 – 135), крепостта Перистеря при Пещера (Dimitrov, 2017: 14), крепостта Ковачевско кале при Попово (Nikolov & Stoykov, 2016: 369 – 373) и др., чиито музейни експозиции представят историята, бита и културата на своите обитатели и на съответните региони през различните епохи. При някои от археологическите обекти, като Никополис ад Иструм при

с. Никюп, Никополис ад Нестум при с. Гърмен, античния Нове при Свищов, крепостта Стенос (Щипон) в прохода Траянови врата, Перперек (Перперикон) и др., няма уредени музейни експозиции, но е изградена инфраструктура за удобство на посетителите. При други, при които също липсват музейни експозиции, като крепостта Хисар при Ловеч, крепостта на хълма Кракра до Перник, Момчилова крепост при с. Градът, Асенова крепост при Асеновград, крепостта Хисарлъка над Кюстендил и др., освен изградена инфраструктура има поставено и художествено осветление. През 2009 г. приключва работата по проект „Великолепието на вила Армира“. В рамките на Проекта е направена реставрация и консервация на вила Армира и могилата край село Свирачи. След реставрационно-консервационните дейности обектът е превърнат в музей *in situ* (Kabakchieva, 2009). През същата година в Аладжа манастир е реализиран аудиовизуален спектакъл „Легенди от Аладжа манастир“³⁷. В периода 2011 – 2012 г. в централната част на Пловдив е реализиран проект за експониране на част от Античния стадион на Филипопол, като презентацията на обекта е допълнена с различни информационни табели и мултимедийни продукти³⁸. През 2016 г., навръх Празника на независимостта, врати за посетителите отваря новият архитектурно-музеен резерват „Трапезица“, като част от археологически структури на крепостта са възстановени в пълен размер и е изграден Център за съвременна интерпретация на културно-историческото наследство, в който е представена историята на Велико Търново и Второто българско царство³⁹.

И накрая ще поставя проблема за автентичността на недвижимите археологически ценности. В последните няколко години в научните среди, свързани с опазването на културното наследство, широко се обсъжда въпросът за автентичността на тези паметници и хипотетичните им възстановки. Една част от изследователите са на мнение, че археологическите паметници трябва да бъдат реконструирани. Примери за възстановени обекти са крепостите при Пещера (Перистера), Кюстендил (Хисарлъка) и с. Белчин (Цари Мали град). Техните виждания се основават на археологически проучвания, аналогии и различни гравюри, миниатюри и други изображения. Доколко обаче тези познания дават реална представа за съществуването на самия паметник във времето и пространството? Въпросът остава отворен и доста спорен. И тук според мен отговорът е отрицателен. При тези хипотетични реконструкции недвижимите паметници се увреждат, вместо да се запазят. Археологическата и историческата информация, която носят в себе си, се подменя и те губят своята автентичност и историчност, които трябва да бъдат водещи при предаването на послания към различните поколения. На противоположния полюс е останалата част от научната гилдия, която се обявява за запазване на автентичността

на културните паметници, основавайки се на международните документи. Според тях реконструкцията на даден паметник е подмяна на неговата автентичност и води до обезличаването му, като се създава една фалшива историчност. При всяка една недвижима археологическа ценност автентичността трябва да бъде на първо място при нейното експониране. Трябва да се има предвид обаче и естетичният вид на паметника, но не за сметка на неговата автентичност. В България има стотици археологически обекти от праисторията, Античността, Средновековието и османския период, които притежават нужния културно-исторически и туристически потенциал да се превърнат в привлекателни дестинации за посещение от български и чуждестранни туристи, и чрез историческите и културни послания, които носят, имат специфични възпитателни функции и въздействат върху съзнанието и емоциите на различните поколения посетители.

Интерес и носталгия по миналото има у всекиго от нас. Един от начините да се потопим в отминалите епохи, е директното съприкосновение с археологическото наследство. Археологическите резервати и музеи *in situ* са необходими при опазването и представянето на археологическите находки в тяхната естествена среда. Тези комплекси ще продължават да привличат публика и ще се развиват като едни от най-интересните културни институции във века на новите информационни технологии.

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. Държавен вестник, бр. 54, 2011, с. 5 – 6.
2. Пак там, с. 18.
3. НА-БАН, ф. 83, оп. 1, а. е. 128, л. 1 – 5.
4. Известия на Президиума на Народното събрание (Държавен вестник), бр. 70, 1958, с. 1.
5. Тази препоръка е приета на заседание на Международния комитет за музеи и колекции по археология и история (ИСМАН), проведено във Варшава от 2 до 9 септември 1966 г., публикувана в списание ICOM News, Paris, vol. 20, № 1, February 1967, p. 7; Doc. CC/MD/40. UNESCO. Paris, 1978, p. 7; Stancheva, M. & Fülepi, F. *Musees de site Archeologique*. Paris. ICOM, 1982, p. 8.
6. Археологически музей Велики Преслав. Експозиция, 2018. – <<http://www.museum-preslav.com/exposition.html>> (последно посетен 13.02.2018).
7. Археологически музей Велики Преслав. История, 2018. – <<http://www.museum-preslav.com/history.html>> (последно посетен 13.02.2018).
8. Историко-археологически резерват Велики Преслав. Брошура. АртПринт, б.г.

9. Археологически музей Велики Преслав. История. – <<http://www.museum-preslav.com/history.html>> (последно посетен 13.02.2018).
10. Известия на Президиума на Народното събрание (Държавен вестник), бр. 70, 1958, с. 1.
11. ОВК инсталация – Отоплителна, вентилационна и климатизационна инсталация.
12. НИАР Плиска. Проект Възстановяване и социализация на НИАР Плиска. Albena design, 2013. – <<http://albena-design.com/?portfolio=%D0%BD%D0%B8%D0%B0%D1%80-%D0%BF%D0%BB%D0%B8%D1%81%D0%BA%D0%B0>> (последно посетен 15.02.2018).
13. Гилова, И. Още 8 млн. лева за реставрацията на Голямата базилика в Плиска. Монитор. 09.06.2017.
14. Виртуална историческа разходка в РИМ – Шумен. Love2design, 2018. – <http://love2design.org/?page_id=1454> (последно посетен 21.02.2018).
15. Регионален исторически музей – Шумен. Музеи и резервати, 2018. – <<http://museum-shumen.eu/bg/museums-and-reserves/>> (последно посетен 15.02.2018).
16. Известия на Президиума на Народното събрание (Държавен вестник), бр. 70, 1958, с. 1.
17. UNESCO. World Heritage list. Madara rider № 43, 2018. – <<http://whc.unesco.org/en/list/43>> (последно посетен 19.02.2018).
18. Регионален исторически музей – Шумен. Музеи и резервати, 2018. – <<http://museum-shumen.eu/bg/museums-and-reserves/>> (последно посетен 15.02.2018).
19. Музеят в НИАР „Мадара“ вече е достъпен за хора с двигателни увреждания. Darik news – Шумен, 25.08.2016. – <http://dariknews.bg/view_article.php?article_id=1601586> (последно посетен 19.02.2018).
20. Списък на обекти със статут на недвижими културни ценности (паметници на културата) с категория „национално значение“ на територията на област Разград. Регистър Недвижими културни ценности по чл. 68 от Закона за културното наследство. Национален институт за недвижимо културно наследство, 2017. – <<http://ninkn.bg/Documents/categoryPreview/13>> (последно посетен 15.02.2018).
21. Проект „Абритус – мистика и реалност“. Общинска администрация Разград, 2018. – <http://www.razgrad.bg/index.php?option=com_content&view=article&id=1827%3A-q-q&catid=34%3A2010-09-14-09-30-44&Itemid=205&lang=bg> (последно посетен 15.02.2018); Античният град Абритус беше посетен на място на 5 октомври 2017 г.
22. „Абритус – мистика и реалност“ – Разград. Пи Ес Пи ЕООД, 2018. – <<http://holding-pis.com/37-abritus-mistika-i-realnost-gr-razgrad>> (последно посетен 15.02.2018).

23. Тодорова, Е. Улпия Ескус, или българският Ефес. Електронен вестник Дума, 2015. – <<http://www.duma.bg/node/94648>> (последно посетен 20.02.2018).
24. За реконструкциите на т. нар. Балдуинова кула и Главната порта на Царевец виж: Рашенов, А. Възстановяване на крепостта Царевец в гр. В. Търново. Годишник на Народния музей. Кн. 6 (1932 – 1934). София. Държавна печатница, 1936, 381 – 400.
25. Аудиовизуалният спектакъл „Звук и светлина“ е създаден през 1985 г., виж: Звук и светлина. История, 2018. – <<http://www.soundandlight.bg/bg/info/i12/%D0%98%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F.html>> (последно посетен 20.02.2018).
26. Бочева, Н. Музеят на мозайките в Девня с обновена експозиция. БНТ 2. Новини, 2017. – <<http://news.bnt.bg/bg/a/muzeyat-na-mozaykite-v-devnya-s-obnovena-ekspozitsiya>> (последно посетен 21.02.2018).
27. Античен керамичен център. Павликени. Брошура. Исторически музей – Павликени. б.г.
28. Античен керамичен център – Павликени. Популяризация и модернизация. Брошура. Исторически музей – Павликени, 2017.
29. Проектът по програма БГ08 „Културно наследство и съвременни изкуства“ се финансира от Финансов механизъм на Европейското икономическо пространство 2009 – 2014 г.
30. Античен керамичен център – Павликени. Популяризация и модернизация. Брошура. Исторически музей – Павликени, 2017.
31. Виж: Вълв, В. – Разкопки на средновековния замък Баба Вида в гр. Видин. АОР за 1979, 1980, 225 – 227; Разкопки на средновековния замък Баба Вида, гр. Видин. АОР за 1980, 1981, 164 – 166; Разкопки на българския средновековен замък Баба Вида в гр. Видин. АОР за 1983, 1984, 146 – 147; Разкопки на замъка Баба Вида. АОР за 1987, 1988, 183 – 184; Разкопки на българския средновековен замък Баба Вида в гр. Видин. АОР за 1988, 1989, 141 – 142.
32. Информацията е подадена от колегата Оля Миланова, археолог в Регионален исторически музей – Видин; Крепост-музей Баба Вида беше посетен на място на 18 юли 2017 г.
33. Симеонов, В. Туристи се дивят на Самуиловата крепост. Информационна агенция Стандарт, 25.07.2014. – <http://www.standartnews.com/biznes-turizum/turisti_se_divyat_na_samuilovata_krepost_-247449.html> (последно посетен 21.02.2018).
34. Парк-музей Самуилова крепост беше посетен на място на 15 август 2017 г.
35. Александровската гробница. Музеен център „Тракийско изкуство в Източните Родопи“, 2012. – <<http://www.aleksandrovo.com/bg/%D0%BC%D1%83%D0%B7%D0%B5%D1%8F%D1%82>> (последно посетен 21.02.2018).

36. Проект Малка базилика. Рим в Пловдив, 2018. – <<http://www.romanplovdiv.org/bg/project-small-basilica>> (последно посетен 21.02.2018).
37. Аладжа манастир. Забележителностите на Варна. Visit Varna, 2018. – <<http://visit.varna.bg/bg/sights/preview/90.html>> (последно посетен 21.02.2018).
38. Кръстев, Т. Античен стадион на Филипопол. Архитектурен проект, 2011 – <<http://antichen-stadion-plovdiv.bg/?p=36&l=1>> (последно посетен 22.02.2018).
39. Димитрова, З. Отварят Трапезица за туристи на 22 септември. Янтра днес, 15.08.2016 – <<https://www.dnesbg.com/obshtestvo/otvaryat-vtrapezitsav-za-turisti-na-22-septemvri.html>> (последно посетен 22.02.2018).

REFERENCES/ЛИТЕРАТУРА

- Aladzhova, D. (1980). Muzei na Shumenskata krepost. *Muzei i pametnitsi na kulturata*, 6, 59 – 60 [Аладжова, Д. (1980). Музей на Шуменската крепост. *Музеи и паметници на културата*, 6, 59 – 60].
- Aleksiev, Y. (b.g.). *Tarnov. Tsarstvashtiyat grad na balgarite. Varna: Slavena* [Алексиев, Й. (б.г.). *Търнов. Царстващият град на българите*. Варна: Славена].
- Antonova, V. (1956). Otkrivane na novata ekspozitsia na muzeia v Pliska. *Pametnitsi na kulturata i muzei*, 1, 37 [Антонова, В. (1956). Откриване на новата експозиция на музея в Плиска. *Паметници на културата и музеи*, 1, 37].
- Boneva, Tz. (2008). Madara – ot Natsionalen park do Natsionalen istoriko-arheologicheski rezervat. *Izvestia na istoricheskia muzei Shumen*, 14, 181 – 193 [Бонева, Ц. (2008). Мадара – от Национален парк до Национален историко-археологически резерват. *Известия на историческия музей Шумен*, 14, 181 – 193].
- Borisov, B. (1993). Muzeynoto delo v Preslav. V: Borisov, B. (red). *Sbornik Veliki Preslav. Shumen: Shumen-Poligraf*, 94 – 97 [Борисов, Б. (1993). Музейното дело в Преслав. В: Борисов, Б. (ред). *Sbornik Veliki Preslav. Shumen: Shumen-Poligraf*, 94 – 97].
- Borisov, B. Novata muzeina ekspozitsia v Madara. *Arheologia*, 1 – 4, 197 – 199 [Борисов, Б. Новата музейна експозиция в Мадара. *Археология*, 1 – 4, 197 – 199].
- Borisova, I. (2002a). *Arheologicheski muzei i muzeini ekspozitsii in situ. Postizhenia i perspektivi v Bulgaria. Disertatsia*. Sofia: Sv. Kliment Ohridski. [Борисова, И. (2002a). *Археологически музеи и музейни експозиции in situ. Постижения и перспективи в България. Дисертация*. София: Св. Климент Охридски].
- Borisova, I. (2002b). *Arheologicheski muzei i muzeini ekspozitsii in situ v*

- Bulgaria. *Arheologia*, 4, 63 – 67 [Борисова, И. (2002б). Археологически музеи и музейни експозиции in situ в България. *Археология*, 4, 63 – 67].
- Borisova, I. (2002в). Edin spetsialen vid arheologicheski muzey. *Istoria*, 4 – 5, 113 – 119 [Борисова, И. (2002в). Един специален вид археологически музей. *История*, 4 – 5, 113 – 119].
- Gizdova, N. (1983). Arheologicheski prouchvania v Pazardzhishki okrag. *Muzei i pametnitsi na kulturata*, 2, 14 – 22 [Гиздова, Н. (1983). Археологически проучвания в Пазарджишки окръг. *Музеи и паметници на културата*, 2, 14 – 22].
- Goranov, K. (1976). Za obnovlenieto okolo Aladzha manastir. *Muzei i pametnitsi na kulturata*, 4, 41 – 44 [Горанов, К. (1976). За обновлението около Аладжа манастир. *Музеи и паметници на културата*, 4, 41 – 44].
- Dimitrov, B. (2017). *Kreposti, proucheni i restavrirani ot Natsionalen istoricheski muzey i sdruzenie Pliska*. Sofia: Chudomira EOOD [Димитров, Б. (2017). *Крепости, проучени и реставрирани от Национален исторически музей и сдружение Плиска*. София: Чудомира ЕООД].
- Dimitrov, M. & Radeva, V. (1980). Neolitnite zhlishta v Stara Zagora. *Muzei i pametnitsi na kulturata*, 3, 7 – 10 [Димитров, М. & Радева, В. (1980). Неолитните жилища в Стара Загора. *Музеи и паметници на културата*, 3, 7 – 10].
- Kabakchieva, G. (2009). *Velikolepieto na Armira*. Ivaylovgrad: Obshtina Ivaylovgrad [Кабакчиева, Г. (2009). *Великолепието на Армира*. Ивайловград: Община Ивайловград].
- Kandulkova, Y. (2007). *Istoria na opazvaneto na arhitekturnoto nasledstvo v Bulgaria do Vtorata svetovna vojna. Avtoreferat na disertatsionen trud*. Sofia: Universitet po arhitektura, stroitelstvo i geodezia [Кандулкова, Й. (2007). *История на опазването на архитектурното наследство в България до Втората световна война. Автореферат на дисертационен труд*. София: Университет по архитектура, строителство и геодезия].
- Krastev, D. (1981). Novata muzeyna sgrada v Arheologicheskia rezervat na Veliki Preslav. *Muzei i pametnitsi na kulturata*, 3, 57 – 59 [Кръстев, Д. (1981). Новата музейна сграда в Археологическия резерват на Велики Преслав. *Музеи и паметници на културата*, 3, 57 – 59].
- Lechev, D. (b.g.). *Natsionalen istoriko-arheologicheski rezervat Madara. Patevoditel*. Varna: Slavena [Лечев, Д. (б.г.). *Национален историко-археологически резерват Мадара. Пътеводител*. Варна: Славена].
- Marinov, V. (2008). *Sveshtenata Madara*. Sofia: Valdeks [Маринов, В. (2008). *Свещената Мадара*. София: Валдекс].
- Milanov, Z., I. Kisyov, M. Raychev & S. Kostova. (1987). *100-te natsionalni turisticheski obekta. Patevoditel*. Sofia: Meditsina i fizkultura [Миланов,

- З., И. Кисъов, М. Райчев & С. Костова. (1987). *100-те национални туристически обекта. Пътеводител*. София: Медицина и физкултура].
- Minchev, A. (1986). Muzeят na mozaykite v Devnya. *Muzei i pametnitsi na kulturata*, 4, 34 – 36 [Минчев, А. (1986). Музеят на мозайките в Девня. *Музеи и паметници на културата*, 4, 34 – 36].
- Miyatev, K. (1966). Veliko Tarnovo kato istoricheski i turisticheski grad. *Arheologia*, 1, 1 – 6 [Миятев, К. (1966). Велико Търново като исторически и туристически град. *Археология*, 1, 1 – 6].
- Moskova, E. (1978). Starobalgarskite rezervati Pliska, Preslav i Madara. Kontseptsia za konservatsia i eksponirane. *Muzei i pametnitsi na kulturata*, 4, 8 – 14 [Москова, Е. (1978). Старобългарските резервати Плиска, Преслав и Мадара. Концепция за консервация и експониране. *Музеи и паметници на културата*, 4, 8 – 14].
- Natsev, T. (2013). Konservatsia, restavratsia i rekonstruktsia na kulturno-istoricheskia kompleks Tsari Mali grad pri s. Belchin, obshtina Samokov (ss. 121 – 135). V: Hadzhiangelov, V. & Rangochev, K. (red). *Chudoto Tsari mali grad*. Belchin: Fondatsia Vazrazhdane na Belchin [Нацев, Т. (2013). Консервация, реставрация и реконструкция на културно-историческия комплекс Цари Мали град при с. Белчин, община Самоков (с.с. 121 – 135). В: Хаджиангелов, В. & Рангочев, К. (ред). *Чудото Цари Мали град*. Белчин: Фондация „Възраждане на Белчин“].
- Neykov, V. (1979). Konservatsia i eksponirane na Golemia dvorets v Pliska. *Muzei i pametnitsi na kulturata*, 1, 3 – 5 [Нейков, В. (1979). Консервация и експониране на Големия дворец в Плиска. *Музеи и паметници на културата*, 1, 3 – 5].
- Nikolov, I. & M. Stoykov. (2016). *Foto patevoditel na kreposti i antichni gradove v Bulgaria*. Sofia: Traval Buuks OOD [Николов, И. & М. Стойков. (2016). *Фото пътеводител на крепости и антични градове в България*. София: Травъл Буукс ООД].
- Pirovska, G. (1981). Tayni hodnitsi v Pliska. Proekt za predstaviane. *Muzei i pametnitsi na kulturata*, 4, 43 – 45 [Пировска, Г. (1981). Тайни ходници в Плиска. Проект за представяне. *Музеи и паметници на културата*, 4, 43 – 45].
- Radonov, Z. (1972). Interesat kam balgarskite starini prez Vazrazhdaneto i sazdavaneto na parvite muzeyni sbirki. *Izvestia na balgarskoto istoricheskoto druzhestvo*, 28, 67 – 89 [Радонов, З. (1972). Интересът към българските старини през Възраждането и създаването на първите музейни сбирки. *Известия на българското историческо дружество*, 28, 67 – 89].
- Radonov, Z. (1977). Za vaznikvaneto na balgarskite uchilishtni, chitalishtni i druzhestveni muzei i muzeyni sbirki v minaloto (1878

- 1944 г.), *Izvestia na balgarskoto istoricheskoto druzhestvo*, 31, 153 – 167 [Радонов, З. (1977). За възникването на българските училищни, читалищни и дружествени музеи и музейни сбирки в миналото (1878 – 1944 г.), *Известия на българското историческо дружество*, 31, 153 – 167].
- Radonov, Z. (1983). Muzeynoto delo i kulturnata politika na balgarskata burzhoazna darzhava v parvite petnadeset godini sled Osvobozhdenieto (1878 – 1893). *Bulgaria 1300. Institutsii i darzhavna traditsia*, 3, 69 – 79 [Радонов, З. (1983). Музейното дело и културната политика на българската буржоазна държава в първите петнадесет години след Освобождението (1878 – 1893). *България 1300. Институции и държавна традиция*, 3, 69 – 79].
- Radonov, Z. (1986). Merki za zapazvane na nedvizhimite starini u nas (1878 – 1944 г.). *Istoricheski pregled*, 11, 40 – 51 [Радонов, З. (1986). Мерки за запазване на недвижимите старини у нас (1878 – 1944 г.). *Исторически преглед*, 11, 40 – 51].
- Rachev, R. (1959). Za nyakoi problemi na konservatsionnata deynost v Abritus. *Arheologia*, 3 – 4, 89 – 95 [Рачев, Р. (1959). За някои проблеми на консервационната дейност в Абритус. *Археология*, 3 – 4, 89 – 95].
- Rashenov, A. (1936). Vazstanovyavane na krepostta Tsarevets v Tarnovo, *Godishnik na Narodnia muzey*, 6, 381 – 400 [Рашенов, А. (1936). Възстановяване на крепостта Царевец в Търново, *Годишник на Народния музей*, 6, 381 – 400].
- Serafimova, D. (1984). *Natsionalen park-muзей Samuilova krepost. Patevoditel*. Sofia: DI Septemvri [Серафимова, Д. (1984). *Национален парк-музей Самуилова крепост. Пътеводител*. София: ДИ Септември].
- Stamenova, M. (2012). *Modeli na opazvane na kulturnoto arheologicheskoto nasledstvo v Bulgaria*. Sofia: DiMaks [Стаменова, М. (2012). *Модел на опазване на културното археологическо наследство в България*. София: ДиМакс].
- Stefanova, G., O. Milanova, I. Tsvetkov & N. Iliev. (2002). *Zamak Baba Vida. Vodach*. Vidin: Spektarplast 95 OOD [Стефанова, Г., О. Миланова, И. Цветков & Н. Илиев. (2002). *Замък Баба Вуда. Водач*. Видин: Спектърпласт 95 ООД].
- Stoyanova, I. (1981). Zelenata sreda na arheologicheskite rezervati. *Muzei i pametnitsi na kulturata*, 6, 24 – 26 [Стойанова, И. (1981). Зелената среда на археологическите резервати. *Музеи и паметници на културата*, 6, 24 – 26].
- Sultov, B. (1981). Muzei sred prirodata. Antichniyat keramichen tsentar kraj Pavlikeni. *Muzei i pametnitsi na kulturata*, 2, 42 – 45 [Султов, Б. (1981). Музеи сред природата. Античният керамичен център край Павликени. *Музеи и паметници на културата*, 2, 42 – 45].

Stancheva, M. & Fülep, F. (1982). *Musees de site Archeologique*. Paris: ICOM.

ARCHAEOLOGICAL RESERVES AND ARCHAEOLOGICAL MUSEUMS IN SITU IN BULGARIA. APPEARANCE AND HISTORICAL DEVELOPMENT

Abstract. The interest in preserving the immovable heritage in Bulgaria emerges during the Revival period after starting searching and describing archaeological monuments. Moreover, in 1857 a collection of archaeological finds from Pliska and Preslav is established in city of Shoumen. During the next years, various archaeological collections are established. This stays as a prerequisite for creation of archaeological societies in Bulgaria. The first one appears in 1879 in city of Veliko Tarnovo, and during the following years such occur in some other cities in Bulgaria. These societies stay as the basis of preserving the archaeological remains and hence of creating archaeological reserves and museums.

✉ **Mr. Daniel Ivanov, PhD student**

Department of Archaeology

University of Sofia

15, Tzar Osvoboditel Blvd.

1504 Sofia, Bulgaria

E-mail: daniel_ivanov1979@abv.bg